

9. Масуда Й. Гіпотеза про генезис *Homo intelligens* [пер. з англ.] / Й. Масуда // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К.: Либідь, 1996. – С.335–361. 10. Новая технократическая волна на Западе [Текст] : научное издание / [под. ред. П. С. Гуревича]. – М.: Прогресс, 1986. – 453 с. 11. Пазенок В. С. Інформаційне суспільство і культура // Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі / В. В. Лях, В. С. Пазенок [та ін.]. – К.: ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2009. – Розд. 1. – С. 10–45. 12. Райда К. Ю. Проблеми теоретичного осмислення концепції «інформаційного суспільства» в сучасній філософії та футурології. Концепція «інформаційного капіталізму» Мануеля Кастельса / К. Райда // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2008. – № 70. – С. 3–13. 13. Рубанець О.М. Інформаційне суспільство: когнітивний креатив постнекласичних досліджень / О. Рубанець. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 420 с. 14. Скалацький В. М. Інформаційне суспільство: сучасні теорії та моделі (соціально-філософський аналіз). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: 09.00.03. / В. Скалацький. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – 16 с. 15. Скаленко О. Інформаційні основи суспільства знань / О. Скаленко, О. Пархоменко. – К.: УкрІНТЕІ, 2007. – 20 с. 16. Тоффлер О. Третя хвиля [пер. з англ.] / О. Тоффлер // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К.: Либідь, 1996. – С. 275–334. 17. Тоффлер Э. Шок будущего [пер. с англ.] / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2001. – 557 с. 18. Уэбстер Ф. Теории информационного общества [пер. с англ.] / Ф. Уэбстер. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с. 19. Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture of Social Forecasting* / D. Bell. – N.Y.: Basic Books, 1973. – 507 p. 20. Drucker Peter F. *Beyond the Information Revolution* / P. Drucker // *The Atlantic Monthly*. – October 1999. – Vol. 284. – № 4. – P.47–57. 21. Naisbitt J. *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives* / J. Naisbitt. – N.Y.: Warner Books, 1984. – 333 p.

УДК 1:572+130.2:141.7

Ольга Липка

Львівська національна музична академія ім. Миколи Лисенка

ПРОБЛЕМА ГУМАНІЗАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

© Ольга Липка, 2011

Проаналізовано особливості інформаційного суспільства, стан його розбудови в Україні. Автор осмислює можливості гуманізації людини у нових умовах та стверджує, що ці умови не сприяють поглибленню гуманності у відносинах між людьми.

Ключові слова: інформаційне суспільство, гуманізація, інформація.

Olga Lypka. The problem of humanization in the information society.

The author analyses the special features of the information society, the condition of its construction in Ukraine. The author estimates the possibilities of humanization of person in the new conditions. The author claims these conditions do not contribute to deepening the humanness in relations between people.

Keywords: the information society, humanization, information.

З середини 70-х років ХХ ст. у розвинених західних і деяких східних країнах суспільство почало набирати якісно нової форми. Його природа багато в чому не визначена, тому й називають його по-різному: постіндустріальне, інформаційне, техногенне, посткапіталістичне, постмодерне тощо. В останні роки превалує тенденція називати його «інформаційним суспільством». І хоча Україна не належить до провідних країн світу, вона стала на загальний шлях розвитку інформатизації. Українські вчені, услід за визначними зарубіжними дослідниками, намагаються осмислити нові явища в різних сферах, спрогнозувати їхній вплив на майбутнє.

Концепція інформаційного суспільства, ґрунтовно викладена у праці американського соціолога М. Кастельса “Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура” (1996), є різновидом теорії постіндустріального суспільства, засновниками якої були З. Бжезинський, О. Белл, Т. Стоунер, А. Турен, У. Дайзард, Е. Тоффлер. Прихильники цієї теорії пов’язують становлення інформаційного суспільства з домінуванням “четвертого”, інформаційного сектору економіки (після сільського господарства, промисловості та сфери послуг). Стверджується, що капітал і праця, які є основою індустріального суспільства, поступаються місцем інформації та знанням.

Одними з перших процес інформатизації в Україні проаналізували О. Шевчук та О. Голобуцький, які зазначили у праці “Е-Ukraine”, що “вироблення дієвої, ефективної національної стратегії розвитку Інформаційного суспільства – найважливіше завдання, що має бути виконане негайно, бо від нього залежать всі наступні, великі й малі, кроки на шляху до Глобального Інформаційного Суспільства” [12]. Політичні перспективи й правовий стан розвитку інформаційного суспільства в Україні досліджувала О.Проскуріна [10]. У січні 2007 р. ухвалено Закон “Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки”, а в 2008 р. видано навчальний посібник Г.Г. Почепцова та С.А. Чукута, в якому висвітлено сутність та основні складові сучасної інформаційної політики.

У вітчизняній літературі увагу зосереджують переважно на політичних та правових аспектах, а також на особливостях інформаційного простору як надособового простору та простору свободи [8, с. 7], натомість питання про те, як життя в інформаційному просторі впливає на духовний світ людини, усе ще мало вивчається. Важливим внеском у нього стали дослідження М. Штанкова про соціальні виклики інформаційного суспільства [13] та В. Мовчан, в якому розкрито складність духовного самовизначення особистості в інформаційному просторі [7].

Продовжуючи цю лінію досліджень, автор у цій статті ставить за мету з’ясувати, які перспективи гуманізації людини в умовах формування інформаційного суспільства в Україні.

Основною ознакою інформаційного суспільства є виробництво і поширення інформації, перетворення її на головний вид послуг, на товар і навіть на владу. Інформатизація охоплює всі сфери людської діяльності й спрямована передовсім на розвиток технологій, на накопичення знань і досягнення вищих рівнів обробки інформації. Поширення інформаційних технологій викликало вибуховий розвиток у всіх галузях, де їх використовують. Філософи ХХ–ХХІ ст. оцінюють ці процеси двозначно.

Прихильники оптимістичної концепції вважають, що інформатизація суспільства, зокрема комп’ютеризація, є безумовним соціальним благом. Наприклад, за Е. Тоффлером, в інформаційному суспільстві створюють принципово нові умови для праці (індивідуальна праця, зазвичай за комп’ютером), зростає рівень свободи та усвідомлення людиною своїх можливостей, вираженішими та науково обґрунтованими стають політичні рішення, що істотно впливають на всі сфери життєдіяльності людини.

Представники песимістичної тенденції (насамперед Д. Лайон) розглядають інформаційне суспільство як суспільство маніпулятивне, до того ж як таке, в якому рівень маніпулювання людиною швидко підвищується. Інформаційні технології дедалі ширше починають використовуватися у політиці, перетворюючись на політичні технології. Згідно з Д. Лайоном, сфера комунікацій, що виникає внаслідок застосування цих технологій, призводить до того, що більшість населення абсолютно не усвідомлює стану реального розподілу влади й контролю в суспільстві.

Проте оптимістична позиція теж має певні «недоліки». Сам Е. Тоффлер зазначав, що “мільйони вимагають не просто роботи, але роботи творчої, психологічно наповненої або соціально відповідальної. Зростають економічні протиріччя. У політиці партії позбуваються своїх відданих членів у той момент, коли ключові проблеми – наприклад технології – стають більше заполітизованими, аніж будь-коли” [11, с. 234]. Праця в інформаційному суспільстві веде до індивідуалізації (що саме по собі начебто є позитивом), негативом якої є те, що «самотній чоловік» і «самотня жінка» – це головні постаті сучасного суспільства. У. Бек вважає, що головна причина такої ситуації в тому, що ринок праці абстрагується від потреб сім’ї, шлюбу, материнства, батьківства, партнерства тощо. Це пояснюється тим, що врахування цих факторів робить ринок менш гнучким та ефективним, негативно впливає на конкурентоздатність. В умовах експансії ринку та телебачення індивідуалізація спричиняє і протилежні явища: стандартизацію та уніфікацію форм

існування, оскільки всі живуть у стандартизованих квартирах, користуються уніфікованими предметами, дотримуються загальноприйнятих думок і настанов, дивляться ті самі телепередачі. Так формується, за словами У. Бека, певний гібрид індивідуалізованої і водночас масової публіки, «стандартизоване колективне буття відокремлених масових самітників» [6, с. 457]. Погляд У. Бека може видатись надто крайнім, проте неможливо не визнати, що кількість самотніх людей постійно зростає, так само, як і кількість розлучень.

Якщо взяти до уваги досвід українського суспільства, то, попри позитивні вияви інформатизації (напр., зростання свободи, легший доступ до різної інформації для ширших верств населення та збільшення можливостей самореалізації), переважають усе ж таки негативні. Особливо явними ці негативи були в ході передвиборної кампанії кандидатів у президенти та до місцевих рад, коли фактично кожен кандидат намагався маніпулювати думкою електорату, трактуючи процеси економічного, суспільного, політичного життя України так як вигідно було йому часто при цьому обливаючи брудом «конкурентів» і тим самим провокуючи в людей негативні емоції і до політичних лідерів, і до процесу виборів загалом. Кандидати особливо наголошували на тому, що дбатимуть про благо кожного громадянина, тобто, свідомо чи несвідомо, вони спиралися на засади сучасного гуманізму, суть якого полягає в його універсальності: він адресується кожній людині, проголошує право кожного на життя, добробут, свободу. Інакше кажучи, це не елітарний, а демократичний гуманізм.

Але, хоча прірва між багатими і бідними в нашій країні поглиблюється, усі ці промови звучать надто цинічно і постає питання про те, чи відбувається гуманізація українського суспільства (і кожної людини зокрема) в умовах розбудови інформаційного суспільства? На якому етапі розбудови нового суспільства перебуває Україна?

У Законі “Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки” сказано, що Україна має фундамент для того, щоб створити інформаційне суспільство. “Разом з тим ступінь розбудови інформаційного суспільства в Україні порівняно із світовими тенденціями є недостатнім і не відповідає потенціалу та можливостям України, оскільки: відсутня координація зусиль державного і приватного секторів економіки з метою ефективного використання наявних ресурсів; ефективність використання фінансових, матеріальних, кадрових ресурсів, спрямованих на інформатизацію, впровадження ІКТ у соціально-економічну сферу, зокрема в сільське господарство, є низькою; розвиток нормативно-правової бази інформаційної сфери недостатній; рівень комп'ютерної та інформаційної грамотності населення є недостатнім, впровадження нових методів навчання із застосуванням сучасних ІКТ – повільним; рівень інформаційної представленості України в Інтернет-просторі є низьким, а присутність україномовних інформаційних ресурсів – недостатньою; рівень державної підтримки виробництва засобів інформатизації, програмних засобів та впровадження ІКТ є недостатнім, що не забезпечує всіх потреб економіки і суспільного життя; спостерігаються нерівномірність забезпечення можливості доступу населення до комп'ютерних і телекомунікаційних засобів, поглиблення “інформаційної нерівності” між окремими регіонами, галузями економіки та різними верствами населення і т.д.” [3].

Отож, проблем чимало. Проте неможливо не погодитися з авторами праці “E-Ukraine”, що “Україна мусить, так само, як і в інших аспектах своєї діяльності, сформуванати власне, українське обличчя державної інформатизаційної політики, обрати власні тактику і стратегію. Світ сприймає Україну крізь призму рішень саме її уряду, глобальної активності саме її економіки та науки, цінностей саме її культури. Тож кожен наш крок або нашкодить нам, або наблизить до авангарду нового суспільства, але ні в якому випадку не залишиться непоміченим” [12]. Важливою цінністю української культури завжди була повага до інших людей, а це один із гуманістичних принципів. Як зберегти людяність у стосунках між людьми, коли все більше часу затрачається на роботу? І інформатизація, як зазначалося вище, веде до все більшої індивідуалізації, негативним виявом якої є принцип «кожен сам за себе». За таких обставин процес гуманізації ускладнюється.

Зазначимо, що під гуманізацією маємо на увазі передусім творення гуманного суспільства. Сутність гуманізації полягає в оптимальному обміні ресурсами, енергією, можливостями задоволення потреб між людиною і суспільством, у створенні оптимальних умов для самореалізації особи. І для

когось працю "один на один" з комп'ютером є найкращим способом проявляти себе, свої можливості та здібності у віртуальному просторі. Але інший конче потребує для самореалізації живого спілкування з іншими людьми. "Існують також випадки, коли молоді люди вперше починають працювати, і їм може на перших порах знадобитись спілкування з колективом для швидшого набуття необхідного досвіду. А для деяких людей необхідність "ходити на роботу" є важливою часткою їхнього життя, а "місце роботи" – можливістю обзавестися друзями й вдосконалювати свої соціальні навички й контакти" [12]. Неповторність кожного з нас є скарбом. Розпізнати внутрішній світ людини непросто під час безпосереднього спілкування, адже всі схильні надягати "маски". Спілкування через Інтернет дає можливість творити свій віртуальний образ, який може бути цілком відмінним від реального. І це може стати ще одним джерелом розчарувань, непорозумінь, конфліктів.

Не можна не погодитись з В.І. Кушерцем, який зазначає, що гуманне суспільство має сприяти створенню і розвитку гуманної людини, яка б прагнула до злагоді, а не до конфліктів, була б не тільки споживачем, а насамперед творцем, в усякому разі – не руйнівником суспільства. Такою людиною може бути та, всі клітини якої просякнуті добротою, а життя її багате на інтелект. В цьому аспекті важливо теж з'ясувати, чи засади т.зв. секулярного гуманізму, проголошені у "Гуманістичному маніфесті – 2000: Заклик до нового планетарного гуманізму", здатні формувати справді гуманну людину. Передусім вони явно спрямовані проти релігійного, зокрема християнського світогляду. Така позиція зовсім не сприяє злагоді ні в локальному масштабі певної країни, ні в глобальному масштабі світу. Проголошуючи в певний момент свободу волевияву, в інший автори говорять про застарілість релігійних переконань. У такій позиції вже закладено негативізм і погорду до релігійного світосприйняття. Загальновідомо, що гуманізм досяг свого розквіту в епоху Ренесансу, але так само очевидно, що світові релігії, передусім християнство з його ідеєю рівності всіх людей і неповторності кожної особи, сприяли утвердженню гуманного ставлення до кожної людини, навіть коли вона ще в лоні матері. Тим часом в Маніфесті читаємо: "Багато релігійних і політичних груп перешкоджають поширенню протизаплідних засобів чи фінансуванню програм, спрямованих на зниження народжуваності та обмеження росту населення. Як наслідок, сповільнюється економічний розвиток та боротьба з бідністю" [2]. Важко пояснити, на якій підставі вживання протизаплідних засобів вважають гуманним. Невже сучасна економіка не здатна знайти інших способів боротьби з бідністю? Французький економіст Ж. Женерьо слушно зазначив, що ніколи ще наша здатність творити багатства не була настільки величезною, і ніколи ще наша нездатність спрямувати це процвітання на благо всіх людей не була настільки очевидною [6, с.470].

У Маніфесті також йдеться про те, що "гуманізм змальовує нові, сміливі картини майбутнього, породжує впевненість у здатності людського роду розв'язувати проблеми, які перед ним постають, опираючись на розум і позитивний світогляд" [2]. Період такої непохитної віри в людський розум вже був в історії Європи – це доба Просвітництва, і відомо, які розчарування довелося пережити згодом. "Тобто раціоналізм як один з етапів гуманізації середовища дає і негативні результати. Далеко не завжди досягали гуманного завершення і революційна доцільність, і пролетарська мораль, і навіть комуністична мораль з її апологетикою християнської моралі. Справа в тому, що гуманістичних ідеалів раціоналісти прагнули досягати і негуманними методами. У світлі ж сучасної науки і уроків суспільної практики гуманних цілей треба досягати гуманними засобами і гуманними шляхами. Пригадуються слова Ф. Достоєвського про те, що жодна революція не варта сльози однієї дитини" [5, с. 20].

В останні кільканадцять років уряди різного складу і політичного спрямування України працювали задля того, щоб невелика частка олігархів збагачувалася, а загальна кількість населення зубожіла, середній клас як такий перестав існувати. "На жаль, доводиться констатувати, що в ході сучасних реформ Україна втратила певну частку свого інтелектуального й культурного потенціалу. Наша країна стала джерелом дешевої робочої сили для розвинутих країн Заходу й Сходу. В економічному плані це проявилось у занепаді власних багатоманітних наукомістких виробництв, в однобокому гіпертрофованому розвитку паливно-енергетичного комплексу, відпливі капіталу за кордон, зростанні державного боргу й фінансової залежності країни від транснаціональних компаній і банків. У політичній і соціальній сфері спостерігається домінування компрадорської

буржуазії, її пряма чи тіньова влада, часті кризи політичної системи, подальша диференціація доходів, низькооплачувана праця. У духовному плані – засилля західної низькопробної масової культури” [10]. Як у таких обставинах не втратити своє людське обличчя, як не нарікати на всіх і на все, як це часто буває серед нашого народу? Очевидним залишається факт, що кожна людина здатна працювати над собою, самовдосконалюватися. Але є певні зовнішні обставини, зміна яких залежить від конкретних дій президента, парламенту, уряду, інших державних структур. “Для України інформатизація – шлях не лише до європейської інтеграції, але й до економічного добробуту” [12]. Це природне право людини – бути матеріально забезпеченою, не думати щомиті про те, як заробити “на хліб насущний”. Після того як відкрили кордони, люди побачили, як можна заробляти і комфортно облаштовувати свій побут. Мільйони українців ринулися за цим достатком. І для багатьох це обернулося трагедією розбитих родин, дітей та підлітків на вулицях, куплених і порожніх квартир тощо. Ці проблеми не вирішаться за кілька років, і завдання уряду – працювати над їхнім вирішенням. Проте не слід забувати, що економічний добробут – це не “панacea” від усіх бід. “Сьогодні в багатих країнах природні спільноти, такі як сім’я, стали слабшими. Цьому вельми сприяють засоби масової інформації, які постійно пропонують пережити нові та сильні враження. Змагання, прагнення добитися успіху та розбагатіти, ідея особистої свободи та втрата моральних і релігійних цінностей також відіграють свою роль у цьому процесі” [1, с.190].

Проблема в тому, що розвиток інформаційних технологій дає можливості поширювати будь-яку інформацію, але який відсоток інформації, котру черпаємо з різного роду мас-медіа, “просякнутий” добротою і спрямований на формування гуманної людини? “Інформаційні потоки і посилення потрапляють у свідомість людини як смисли і формують наміри та взірці” [5, с. 21]. Які зразки поведінки можуть давати дітям та молоді бойовики, у яких вбивство людини є звичайним способом розв’язання проблеми, серіали з нескінченними сварками і зрадами, передачі про світське життя, в яких пропагується т.зв. “богемний” спосіб життя, тощо. Гуманності і глибини в усьому цьому дуже мало. А “інформаційна складова, впливаючи на суспільну думку, формує процеси прийняття рішень” [9, с. 149].

Інформація операційна. Інформація слугує обґрунтуванням (виправданням) дій. Тому вона настільки необхідна сучасній людині, цінна для неї, впливає на неї. Тому в сучасному суспільстві інформація – це ідол. У традиційному суспільстві, основаному на релігійному виправданні дій, і навіть у суспільстві, яке модернізується і основане на ідеологічних виправданнях дій, інформація аж ніяк не могла претендувати на ту роль, яку вона відіграє нині [4, с. 59].

Е. Тоффлер зазначав, що “ніщо не залишиться без змін. Майбутнє текуче, а не заморожене. Воно залежить від наших коливань та щоденних змін рішень, і кожна подія впливає на всі інші” [11, с. 345]. У цьому контексті важливими є наші щоденні рішення, особливо у стосунках з людьми. Бути добрим до інших, коли звідусіль пропагується, що на першому місці має бути власна вигода, – це за нинішніх обставин героїство. Люди в глибині душі шукають вищих ідеалів, тому що існують форуми на релігійних сайтах, де найактуальнішими є питання морального плану та особистого розвитку. І чомусь нас не повідомляють про рейтинги радіо і телепередач історичного, національно-патріотичного, морального, релігійного спрямування. Вони також існують і мають свою аудиторію. Складається враження, що в українцях бачать передусім споживачів, а під час передвиборної кампанії – електорат. У цьому контексті інформаційні технології дають неабиякі можливості. Люди, не здатні критично мислити, легко приймають за правду будь-яку інформацію. І дослідження показують, що найпростіше це зробити через телеекран. Виходить, прогнози російського вченого Д.В.Іванова справджуються. Він писав: “У суспільстві, де в діяльності людей, у їхніх стосунках один з одним об’єкти важливіші від реальних вчинків та речей, розвиток так званих інформаційних технологій не міг піти іншим шляхом, аніж як у напрямку створення систем централізованого управління і програмування соціальних процесів, у напрямку накопичення та обробки даних з метою вичерпного знання про характеристики і майбутню поведінку об’єкта” [4, с. 72]. Суспільство нині стало дуже складним, і щоб зайняти в ньому певну нішу, людині необхідно здобути певні навички, і процес інформатизації цілком змінив підхід до набуття цих навичок. «Фахівець – це вже не той, хто раз у житті навчився щось робити як слід. Фахівець – той, хто засвоює знання, обсяг яких подвоюється щодня. І це не косметичне підправлення деяких

моментів: використовувані в роботі технології й зміст роботи змінюються часто й всерйоз» [12]. Це вимагає від людини надзвичайної зібраності та сконцентрованості на освоєнні нових знань. І це знову ж таки віддаляє її від контакту з іншими людьми. Тобто, з одного боку, завдяки Інтернету можна спілкуватися з будь-ким у будь-якому кінці світу, а з другого боку – ми не помічаємо тих, хто поряд з нами.

Отже, неможливо дати однозначну оцінку процесу гуманізації в умовах формування інформаційного суспільства. Саму гуманізацію і навіть гуманізм донині трактують по-різному. Викликають тривогу принципи «Гуманістичного Манифесту 2000», багато з яких далекі від гуманності (напр., підтримка контрацепції, абортів тощо). Втілювати їх в життя означає будувати «цивілізацію смерті». І в нашому суспільстві цьому мало хто протистоїть. Інформаційні технології найширше задіяні в українській політиці і, на жаль, далеко не з гуманною метою – для маніпуляції з думками виборців. Розробити механізми протистояння таким технологіям і протиставити їм реальний шлях гуманізації людей за нових обставин – це завдання для подальших досліджень у цьому напрямі.

1. Ванье Ж. Каждый человек – священная история / Ж. Ванье. Пер. с англ. М. Завалова. – М.: МОО «Вера и Свет», 2008. – 264 с. 2. Гуманистический Манифест 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до видання: http://www.krotov.info/libr_min/k/kur/tz.htm. 3. Закон «Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до видання: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=537-16&zahyst=4/UMfPEGznhhiU6.ZiQYNrbgHI4t6s80msh8Ie6>. 4. Иванов Д.В. Виртуализация общества / Д.В. Иванов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2000. – 96 с. 5. Кушерець В.І. Гуманізація суспільного середовища як засіб упередження тероризму // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2004. – № 19. – С. 18–22.; 6. Миронов В.В. Философия: учебник для студ. вузов / В.В. Миронов, В.В. Васильев, П.П. Гайденок [и др.]; под общ. ред. В.В. Миронова. – М. : Норма, 2008. – 911 с. 7. Мовчан В. Етичні виміри інформаційного процесу: світоглядний аспект // Філософські пошуки, вип. XXXII. – Львів-Одеса : Cogito – Центр Європи, 2010. – С.11–20. 8. Петрушенко В. Філософія і проблеми становлення інформаційного суспільства // Філософські пошуки, вип. XXXII. – Львів-Одеса : Cogito – Центр Європи, 2010. – С. 3–11. 9. Почепцов Г. Психологические войны / Г. Почепцов. – К.: Ваклер, 2000. – 528 с. 10. Проскуріна О. Політико-правові аспекти розвитку інформаційного суспільства в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу до видання: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=58&c=1239>. 11. Тоффлер Елвін. Третья хвиля / Елвін Тоффлер. Пер. з англ. Андрія Євси ; за редакцією Віктора Шовкуна. – К. : Всесвіт, 2000. – 480 с. 12. Шевчук О., Голобуцький О. E-Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу до видання: <http://e-ukraine.biz/ukraine4.html>. 13. Штанков М. Соціальні виклики інформаційного суспільства // Філософські пошуки, вип. XXXII. – Львів-Одеса : Cogito – Центр Європи, 2010. – С. 47–54.